

महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण संचालनालयाच्या
क्र. उपुउ/२००५-०६/४००१२/१७/स. पुस्तक
दि. २७ सप्टेंबर, २००५ अन्वये 'उत्तम पुस्तक'
म्हणून शिफारस करण्यात आलेला दर्जेदार संदर्भ—

इंडिया सिन्स इंडिपेंडन्स

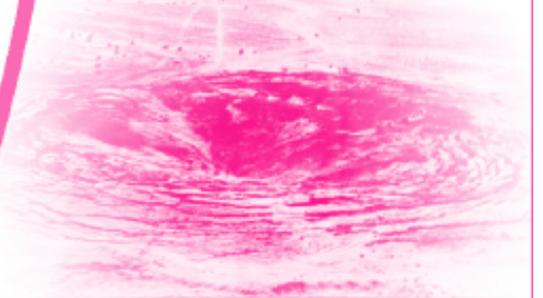
गुरुवर्य डॉ. बिपिन चंद्र
यांना
स्नेहादर्पपूर्वक

– व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

इंडिया सिन्स इंडिपेंडन्स

मूळ लेखक
बिपन चंद्र
मृदुला मुखर्जी
आदित्य मुखर्जी

मराठी अनुवाद

मा. कृ. पारधी प्रा. व्ही. सी. फडके
डॉ. अरूण जोशी प्रा. एम. बी. नातू
व्ही. एस. क्षीरसागर (K'Sagar)

१८वी आवृत्ती

संपादन-संस्करण
K'Sagar

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications
'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimukhi Maruti Temple, Pune - 411 030
☎ : 24450125, 24455435 Fax : 91-020-24453065

Email : *customer@ksagar.com*
sales@ksagar.com
website : *www.ksagar.com*

Copy-rights of Marathi Version
K'Sagar Publications, Pune : 2004
Eighteenth Edition : 2021
ISBN 978-81-927789-4-5

*The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999*

Printed at
Shiva-samartha Printers
Dhayari, Pune

Typesetting
K'Sagar Publications, Pune

Cover Design
K'Sagar Publications, Pune

Price : ₹ 495/-

Our Firms

K'Sagar Book Centre

Appa Balwant Chowk,
Pune - 411 030.

☎ (020) 24453065

☎ 9823121395

9545567862 / 63

K'Sagar's House of Books

Satya-ganesh Sankul,
(Saraswati Nivas) 122,
Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir
Lane, Pune - 411 002.

☎ (020) 24465650

☎ 9923810566

K'Sagar's House of Books

39/1, Durga Chambers,
Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411 002

☎ (020) 24483166

☎ 9923906500

8087722277

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

सन्माननीय लेखकांविषयी.....

आदरणीय बिपन चंद्रजी यांचा जन्म हिमाचल प्रदेशमधील कांग्रा येथे झाला. त्यांचे शिक्षण लाहोरमधील 'फॉर्मन ख्रिश्चन कॉलेज' आणि अमेरिकेतील कॅलिफोर्नियामधील 'स्टॅन्फर्ड विद्यापीठा'त झाले. नवी दिल्लीतील जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात ते 'मॉडर्न हिस्ट्री' विषयाचे प्राध्यापक होते आणि ते आता याच विद्यापीठात 'प्रोफेसर एमेरिटस्' हे सन्माननीय पद भूषवीत आहेत. प्रा. चंद्र यांनी आधुनिक भारतातील राष्ट्रवाद, वसाहतवाद आणि जातीयवाद या विषयांवर अनेक पुस्तके लिहिली आहेत.

प्रा. मृदुला मुखर्जी यांचे शिक्षण नवी दिल्लीतील लेडी श्रीराम कॉलेज आणि जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात झाले. सध्या त्या याच विद्यापीठातील 'सेंटर फॉर हिस्टॉरिकल स्टडीज्' या विभागात 'मॉडर्न इंडियन हिस्ट्री' या विषयाच्या प्राध्यापिका आहेत. कृषि-इतिहास, शेतकरी आंदोलन तसेच राष्ट्रीय चळवळ या विषयांबद्दल त्यांना विशेष आस्था वाटते.

प्रा. आदित्य मुखर्जी यांचे शिक्षण दिल्लीतील सेंट स्टीफन्स कॉलेज आणि जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात झाले. तेही याच विद्यापीठातील 'दि हिस्टॉरिकल स्टडीज्' केंद्रात 'समकालीन भारतीय इतिहासा'चे अध्यापन करतात. त्यांच्या संशोधनकार्याचे विषय 'मॉडर्न बिझिनेस हिस्ट्री', 'कॅपिटॅलिस्ट डेव्हलपमेंट' (भांडवलशाहीचा विकास) तसेच 'समकालीन अर्थव्यवस्था आणि राजकारण' हे आहेत.

के'सागरीय....

आदरणीय डॉ. बिपन चंद्र. आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे इतिहास-संशोधक. 'India After Independence' हा त्यांच्या व त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या लेखणीतून साकारलेला ग्रंथ. हा ग्रंथ बिपन चंद्र सरांनी व त्यांच्या विद्वान सहकाऱ्यांनी आता 'India Since Independence' या नावाने अधिक व्यापक व विस्तृत स्वरूपात आपल्या हाती सोपविलेला. या नव्या आवृत्तीत जवळजवळ २००७ पर्यंतच्या कालखंडाचा; त्या काळातील आर्थिक-सुधारणांचा व राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अंगांचा वेध घेतलेला. यातील ज्ञानवैभव पाहून नतमस्तक व्हावं! खरेतर या ग्रंथाचा अभ्यास करताना डॉ. बिपन चंद्रांमधील आणि एकूणच लेखक-त्रयींमधील चिकित्सक इतिहास-संशोधक, व्यासंगी-विचारवंत, विश्लेषक-अर्थशास्त्रज्ञ आणि राजकारणाचे अभ्यासक आपणास पानोपानी भेटतात. व्यासंगी प्रज्ञेच्या परिणत आविष्काराने आपण मोहून जातो.

प्रस्तुतचा ग्रंथ हा उपरोक्त मूळ इंग्रजी ग्रंथाचा मराठी अनुवाद. महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांना मायबोलीच्या पदराखाली हे ज्ञानामृत चाखता यावं, ही त्यामागील भावना!

डॉ. बिपन चंद्र आणि त्यांच्या तितक्याच अभ्यासू आणि व्यासंगी सहकाऱ्यांनी लिहिलेल्या या ग्रंथाचा अनुवाद करणे म्हणजे शिवधनुष्य पेलण्याचंच कार्य ! ज्येष्ठ समीक्षक-साहित्यिक मा. कृ. पारधी, इतिहासाचे अभ्यासू प्राध्यापक डॉ. अरुण जोशी, राज्यशास्त्राचा गाढा व्यासंग असलेले त्याच विषयाचे प्राध्यापक व्ही. सी. फडके, माझे स्नेही आणि अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक एम. बी. नातू ही शिक्षणक्षेत्रातील मातब्बर मंडळी पुढे आली आणि हे कार्य आता निश्चितच पार पडेल, याची खात्री पटली.

खरेतर, पाच-सहा प्रकरणांच्या अनुवादाची जबाबदारी अस्मादिकांवरही सोपविली गेलेली; पण हे सारे एवढ्यावरच थांबले नाही. तिघा चिकित्सक-संशोधक इतिहासतज्ज्ञांनी वेगवेगळ्या शैलीत लिहिलेल्या आणि पाच व्यासंगी लेखक-प्राध्यापकांनी अनुवादित केलेल्या या ग्रंथराजाच्या संपादन-संस्करणाची-ज्ञानवृक्षांवरील ही विविध ज्ञानपुष्पे सुसूत्रतेच्या एकाच धाग्यात गुंफण्याची आणि एकाच पण साध्या-सोप्या भाषाशैलीत हे ज्ञानभांडार विद्यार्थिमित्रांच्या हाती सुपुर्द करण्याची-जबाबदारीही डॉ. बिपन चंद्र सरांनी आणि सर्वांनीच आग्रहाने सोपविलेली. ही जबाबदारी पार पाडण्याचा यथामती प्रयत्न मी केला आहे. ही जबाबदारी पार पाडीत असतानाच आवश्यक तेथे परिच्छेदांना समर्पक शीर्षकेही दिली आहेत. अनुवादित ग्रंथाचे संदर्भमूल्य व उपयोगिता त्यामुळे वाढावी, ही अपेक्षा.

मूळ इंग्रजी ग्रंथात महत्त्वाच्या विधानांच्या तसेच उताऱ्यांच्या पृष्ठ्यर्थ संदर्भ-टीपा दिल्या आहेत. विस्तार-भयास्तव मराठी अनुवादात त्या वगळल्या आहेत. जिज्ञासूंनी त्यासाठी मूळ ग्रंथ अभ्यासावा.

केंद्र व राज्य लोकसेवा आयोगाचे विद्यार्थी, इतिहास विषयाचे अध्यापक-प्राध्यापक व अभ्यासू-जिज्ञासू अशा सर्वांनाच हा ग्रंथ मार्गदर्शक ठरावा, हीच मनीषा! मनीची अभिलाषा!!

आपला,
व्ही. एम्. क्षीरसागर
(K'Sagar)

अनुवाद कार्य

मा. कृ. पारधी

१. नवे पर्व
२. वसाहतवादी राजवटीचा वारसा
३. राष्ट्रीय चळवळ
४. राज्यघटनेचा विकास
५. घटनेची चिरेबंदी
६. आरंभीच्या अडचणी
७. राष्ट्राची बांधणी
८. भाषावार प्रांत-रचना
९. आदिवासींशी ऐक्य
१०. प्रादेशिकता व प्रादेशिक विषमता

डॉ. अरुण जोशी

११. आशा आणि कार्यसिद्धीचा कालखंड— १९५१-६४
१२. परराष्ट्र धोरण— नेहरूयुग
१३. ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून जवाहरलाल नेहरू
१४. काँग्रेस पक्ष— १९४७-६४
१५. १९४७-६४ या काळातील विरोधी पक्ष
१६. शास्त्रींपासून इंदिरा गांधींपर्यंत— सन १९६४-६९

प्रा. व्ही. सी. फडके

२२. तमिळनाडू, आंध्र प्रदेश व आसाम या राज्यांतील राजकारण
२३. पश्चिम बंगाल आणि जम्मू-काश्मीरमधील राजकारण
२४. पंजाबचा पेचप्रसंग
३४. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकऱ्यांचे लढे
३५. जातीयवादाचे पुनरुज्जीवन आणि वाढ
३७. जात, अस्पृश्यता, जातीयताविरोधी राजकारण आणि रणनीती
३८. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय स्त्रिया

३९. वसाहतवादी राजवटीनंतरचा भारत आणि विकासाचे राजनैतिक अर्थशास्त्र— एक दृष्टिक्षेप
४०. शासकीय संस्थांमधील गोंधळ
४१. नव्या सहस्रकात प्रवेश— कार्यसिद्धी, प्रश्न आणि भवितव्य

व्ही. एस. क्षीरसागर (के'सागर)

१७. इंदिरा गांधी पर्व— १९६९-७३
१८. लोकशाहीच्या कसोटीचा काळ— जयप्रकाशांचे आंदोलन व आणीबाणी
१९. मध्यंतरीची जनता पक्षाची राजवट आणि इंदिराजींचे पुनरागमन १९७७-८४
२०. राजीव गांधींची कारकीर्द
२१. सहस्रकाकडे धाव— १९८९-९९
२६. भारतीय अर्थव्यवस्था— १९६५-९१
२७. सन १९९१ पासूनच्या आर्थिक सुधारणा
२८. नव्या सहस्रकातील भारतीय अर्थव्यवस्था
२९. भू-सुधारणा (१) : वसाहतवादाचा परिणाम आणि राष्ट्रीय व शेतकरी चळवळींचा वारसा
३६. सांप्रदायिकता आणि राज्य शक्तीचा वापर

प्रा. मुकुंद नातू

२५. भारतीय अर्थव्यवस्था— १९४७-६५
३०. भू-सुधारणा (२) : जमीनदारी-निर्मूलन आणि कूळपद्धतीत सुधारणा
३१. भू-सुधारणा (३) : कमाल जमीनधारणा आणि भूदान चळवळ
३२. भू-सुधारणा : सहकारी चळवळ आणि एकूण आढावा
३३. शेतीविकास आणि हरित-क्रांती

अनुवादक, संपादक-प्रकाशक हे लेखकांच्या मतांशी सहमत असतीलच असे नाही.

१. नवे पर्व

१३

- ✳ नवभारताची उभारणी
- ✳ भाकिते आणि वास्तव
- ✳ विकासाच्या समस्यांवर चिंतन
- ✳ यथार्थ आशावाद

२. वसाहतवादी राजवटीचा वारसा

१९

- ✳ ब्रिटिश राजवटीची चतुःसूत्री
- ✳ आर्थिक मागासलेपण
- ✳ वसाहतवादी ब्रिटिश राजसत्ता

३. राष्ट्रीय चळवळ

२७

- ✳ राष्ट्रीय चळवळ व तिने रुजविलेली मूल्ये
- ✳ राष्ट्रीय काँग्रेसची लोकशाही तत्त्वे
- ✳ चळवळीची लोकशाही परंपरा
- ✳ चळवळीची आर्थिक भूमिका
- ✳ समाजवादाच्या दिशेने
- ✳ धर्मनिरपेक्षता
- ✳ विविधतेतील एकात्मता
- ✳ परराष्ट्रीय धोरण
- ✳ समावेशक नेतृत्व व उच्च नैतिक मूल्ये
- ✳ राष्ट्रीय चळवळीचा वारसा

४. राज्यघटनेचा विकास

३५

- ✳ राज्यघटनेच्या विकासाची प्रक्रिया
- ✳ घटना-सभेची मागणी
- ✳ क्रिप्स मिशन
- ✳ त्रिमंत्री शिष्टमंडळ
- ✳ घटनानिर्मिती
- ✳ संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार
- ✳ प्रौढांना मताधिकार
- ✳ घटनेची प्रस्तावना
- ✳ मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वे
- ✳ धर्मनिरपेक्ष राज्य

५. घटनेची चिरेबंदी

४८

- ✳ भारताच्या घटनेचा घाट

- ✳ संघराज्य की एकछत्री राज्य?
- ✳ भारताचे कार्यकारी मंडळ
- ✳ घटकराज्ये
- ✳ स्थानिक स्वराज्य संस्था
- ✳ न्यायसंस्था
- ✳ शासनव्यवस्था
- ✳ विश्लेषणात्मक मूल्यमापन

६. आरंभीच्या अडचणी

६३

- ✳ तत्कालीन पार्श्वभूमी
- ✳ संस्थानांचे विलीनीकरण
- ✳ जातीय हत्याकांड
- ✳ निर्वासितांचे पुनर्वसन
- ✳ पाकिस्तानशी संबंध

७. राष्ट्राची बांधणी

७४

- ✳ विविधतेत एकता
- ✳ भाषिक समस्या

८. भाषावार प्रांत-रचना

८४

- ✳ एकात्मतेच्या प्रक्रियेतील टप्पा
- ✳ भाषावार प्रांत आयोगाची नियुक्ती
- ✳ भाषावार राज्य-पुनर्रचना
- ✳ अल्पसंख्य भाषा
- ✳ उर्दूचे स्थान

९. आदिवासींशी ऐक्य

९०

- ✳ आदिवासींविषयक धोरणाची मुळे
- ✳ ईशान्येकडील आदिवासी
- ✳ नागालँड
- ✳ मिझोराम
- ✳ झारखंड

१०. प्रादेशिकता व प्रादेशिक विषमता १००

- ✳ प्रादेशिकता व प्रादेशिक विवाद
- ✳ विकासातील प्रादेशिक असमतोल
- ✳ भूमिपुत्र सिद्धान्त
- ✳ आरक्षणाची समस्या

११. आशा आणि कार्यसिद्धीचा कालखंड-
१९५१-६४ १०९

- ❖ निवडणूक-प्रक्रियेची सुरुवात
- ❖ लोकशाही संस्थांचा विकास
- ❖ प्रशासनाची संरचना
- ❖ विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विकास
- ❖ सामाजिक परिवर्तन
- ❖ पायाभूत शिक्षण
- ❖ सामाजिक विकास योजना

१२. परराष्ट्र धोरण- नेहरूयुग १२२

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची मूलतत्त्वे
आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील कामगिरी

- ❖ कोरियाचे युद्ध
- ❖ इंडो-चीन
- ❖ सुएझ कालवा
- ❖ हंगेरीची समस्या
- ❖ कांगोचा प्रश्न

जागतिक महासत्तांशी संबंध

- ❖ अमेरिका
- ❖ सोव्हिएत संघ

शेजारी राष्ट्रांशी संबंध

- ❖ पाकिस्तान
- ❖ चीन

१३. ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून जवाहरलाल
नेहरू १४१

- ❖ भारत हेच सर्वस्व
- ❖ भारतीय स्वातंत्र्याचे दृढीकरण
- ❖ राष्ट्रीय एकात्मतेचे पोषण
- ❖ लोकशाही व संसदीय प्रणालीची जोपासना
- ❖ समाजवादी व्यवस्थेची उभारणी
- ❖ आर्थिक विकासासाठी नियोजन
- ❖ धर्मनिरपेक्षतेशी बांधिलकी
- ❖ नेहरूंच्या कार्याचे मूल्यमापन

१४. काँग्रेस पक्ष- १९४७-६४ १५१

- ❖ कालखंडाचा आढावा
- ❖ पक्षनेतृत्व विरुद्ध सरकार

- ❖ नेहरू आणि पटेल
- ❖ पुरुषोत्तमदास टंडन विरुद्ध नेहरू
- ❖ काँग्रेसमधील पक्षांतर्गत स्पर्धा
- ❖ समाजवादी आणि काँग्रेस
- ❖ काँग्रेसमधील समाजवाद
- ❖ काँग्रेसला उतरती कळा

१५. १९४७-६४ या काळातील विरोधी पक्ष १६१

- ❖ समाजवादी पक्ष
- ❖ कम्युनिस्ट पक्ष
- ❖ भारतीय जनसंघ
- ❖ स्वतंत्र पार्टी
- ❖ सांप्रदायिक आणि प्रादेशिक पक्ष

१६. शास्त्रीवासून इंदिरा गांधीपर्यंत-
सन १९६४-६९ १७४

- ❖ शास्त्रीजींचा कालखंड
- ❖ इंदिरा गांधी- सुरुवातीची वर्षे
- ❖ १९६७ च्या निवडणुका आणि नंतर
- ❖ संधिकाळ- १९६७-६९
- ❖ नक्षलवादी

१७. इंदिरा गांधी पर्व- १९६९-७३ १८५

- ❖ डाव आणि प्रतिडाव
- ❖ ...आणि डाव जिंकला
- ❖ सन १९७१ च्या निवडणुकांतील प्रचंड यश
- ❖ बांगलादेश प्रश्नाचे आव्हान
- ❖ नेत्रदीपक यशाचा काळ

१८. लोकशाहीच्या कसोटीचा काळ-
जयप्रकाशांचे आंदोलन व
आणीबाणी १९६

- ❖ आणीबाणीपूर्व काळातील पंचप्रसंग
- ❖ जयप्रकाशजींचे आंदोलन आणि आणीबाणी
- ❖ जयप्रकाश यांच्या आंदोलनाचे समीक्षण
- ❖ आणीबाणीच्या निर्णयाचे परीक्षण
- ❖ आणीबाणीवर जनतेची प्रतिक्रिया
- ❖ वीस कलमी कार्यक्रम
- ❖ आणीबाणीबाबत जनतेचा भ्रमनिरास
- ❖ संजय गांधी
- ❖ अचानक निवडणुका- १९७७

१९. मध्यंतरीची जनता पक्षाची राजवट आणि
इंदिराजींचे पुनरागमन- १९७७-८४ २०८

- ✳ जनता पक्षातील पेचप्रसंग
- ✳ काँग्रेसचे पुनरुज्जीवन
- ✳ इंदिरा गांधींचे पुनरागमन
- ✳ इंदिरा गांधी- एक मूल्यमापन

२०. राजीव गांधींची कारकिर्द २१८

- ✳ अनपेक्षितरीत्या पंतप्रधानपदी
- ✳ प्रारंभापासूनच पेचप्रसंग अन् समस्या!
- ✳ कारकिर्दीचा सकारात्मक प्रारंभ
- ✳ तंत्रज्ञानातून विकास
- ✳ स्थानिक स्वराज्य संस्थांना मजबुती
- ✳ सर्वांगीण विकासाचे प्रयत्न
- ✳ काँग्रेसचे शताब्दी अधिवेशन
- ✳ यशस्वी परराष्ट्रीय धोरण
- ✳ बोफोर्स आणि नंतर...
- ✳ कारकिर्दीचे मूल्यमापन

२१. सहस्रकाकडे धाव- १९८९-९९ २२८

- ✳ राजीवजी- विरुद्ध गेलेले घटक
- ✳ राष्ट्रीय आघाडी सरकार- १९८९-९०
- ✳ चंद्रशेखर ते वाजपेयी- एक आढावा
- ✳ राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीचे सरकार
- ✳ संयुक्त पुरोगामी आघाडीचे सरकार
- ✳ परराष्ट्रीय संबंध
- ✳ पोखरण-२
- ✳ कारगिल
- ✳ कंदाहार प्रकरण
- ✳ आग्रा शिखर परिषद

२२. तमिळनाडू, आंध्र प्रदेश व आसाम
या राज्यांतील राजकारण २४४

- ✳ तमिळनाडूतील फुटीरतावादाचा प्रवास
- ✳ आंध्र प्रदेशातील आंदोलने व संघर्ष
- ✳ फुटीरतावादी नसलेले आसामचे राजकारण

२३. पश्चिम बंगाल आणि जम्मू-
काश्मीरमधील राजकारण २५२

- ✳ पश्चिम बंगाल
- ✳ काश्मीरचा प्रश्न

२४. पंजाबचा पेचप्रसंग २६०

- ✳ पंजाब समस्येचे मूळ
- ✳ पंजाबी सुभ्याचा भावनिक प्रश्न
- ✳ अकालींचे राजकारण
- ✳ पंजाबमधील दहशतवाद
- ✳ राजीव गांधी व पंजाब करार
- ✳ दहशतवादाची समाप्ती
- ✳ समस्येचे एकूण मूल्यमापन

२५. भारतीय अर्थव्यवस्था-
१९४७-६५ २७०

- ✳ नेहरूप्रणीत वैचारिक वारसा
- ✳ आर्थिक नियोजन आणि सरकारी क्षेत्र
- ✳ पहिल्या तीन योजनांचा लेखा-जोखा

२६. भारतीय अर्थव्यवस्था-
१९६५-९९ २७८

- ✳ आर्थिक पेचप्रसंग आणि उपाययोजना
- ✳ आर्थिक आघाडीवरील यशस्वी कामगिरी
- ✳ रचनात्मक दोष दूर करण्याची गरज

२७. सन १९९१ पासूनच्या
आर्थिक सुधारणा २८८

- ✳ आर्थिक सुधारणांची गरज
- ✳ आर्थिक सुधारणांना प्रारंभ
- ✳ राष्ट्रीय उत्पन्नात वृद्धी
- ✳ परकीय चलनाच्या साठ्यात वृद्धी
- ✳ कर्जसापळातून बाहेर
- ✳ परकीय गुंतवणुकीत वृद्धी
- ✳ दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येत घट
- ✳ चित्राची दुसरी बाजू
- ✳ आर्थिक सुधारणांबाबत मतैक्य

२८. नव्या सहस्रकातील भारतीय
अर्थव्यवस्था २९५

२९. भू-सुधारणा (१) :
वसाहतवादाचा परिणाम आणि राष्ट्रीय
व शेतकरी चळवळींचा वारसा ३०८

३०. भू-सुधारणा (२) :
जमीनदारीनिर्मूलन आणि
कूळपद्धतीत सुधारणा ३१६

- * जमीनदारी-निर्मूलन
- * जमीनदारी-निर्मूलनातील उणिवा
- * कूळपद्धतीत सुधारणा
- * कूळपद्धती सुधारणा कायद्यांवरील मर्यादा

३१. भू-सुधारणा (३) : कमाल जमीनधारणा आणि भूदान चळवळ ३२३

- * कमाल जमीनधारणा
- * कमाल जमीनधारणा कायद्यातील उणिवा
- * जमीन-सुधारणा प्रयत्नांना पुन्हा गती
- * भूदान चळवळ

३२. भू-सुधारणा : सहकारी चळवळ आणि एकूण आढावा ३३०

- * सहकारी चळवळ
- * सहकारीकरणातील मर्यादा
- * सहकारी दूध संस्था व दुधाचा महापूर

३३. शेतीविकास आणि हरितक्रांती ३४१

३४. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकऱ्यांचे लढे ३४८

- * तेलंगणमधील शेतकरी संघर्ष
- * पतियाळाची मुझारा चळवळ
- * नक्षलवादी चळवळ
- * श्रीकाकुलम (आंध्र प्रदेश)
- * शेतकऱ्यांची नवआंदोलने

३५. जातीयवादाचे पुनरुज्जीवन आणि वाट ३५७

- * धर्मनिरपेक्षतावादाची मुळे
- * जातीयवादाची वैशिष्ट्ये
- * दीर्घकालीन आणि अल्पकालीन कारणे
- * हिंदू आणि मुस्लिम जातीयवाद
- * विश्लेषणात्मक निष्कर्ष

३६. सांप्रदायिकता आणि राज्य शक्तीचा वापर ३६५

३७. जातीयताविरोधी राजकारण आणि रणनीती ३७४

३८. स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय स्त्रिया ३७९

- * सुधारणा चळवळीतील केंद्रबिंदू
- * सन १९४७ नंतरच्या स्त्रियांच्या चळवळी
- * स्त्रियांचे आरोग्य व शिक्षण

३९. वसाहतवादी राजवटीनंतरचा भारत आणि विकासाचे राजनैतिक अर्थशास्त्र- एक दृष्टिक्षेप ३८७

- * राष्ट्रवादाचा वारसा आणि वसाहतीनंतरचे राज्य
- * गरिबी, लोकशाही आणि भारतीय राज्य

४०. शासकीय संस्थांमधील गोंधळ ३९४

- * संसद व विधानमंडळे
- * मंत्रिमंडळ
- * न्यायसंस्था
- * लोकप्रशासन आणि नोकरशाही
- * पोलीस
- * सैन्यदले
- * केंद्र-राज्य संबंध
- * सत्तेचे विकेंद्रीकरण
- * राजकीय पक्ष
- * भ्रष्टाचार
- * निष्कर्ष

४१. नव्या सहस्रकात प्रवेश- कार्यसिद्धी, प्रश्न आणि भवितव्य ४०५

- * राष्ट्रीय ऐक्य
- * लोकशाही राजकीय व्यवस्था
- * लोकशाहीचे दृढीकरण
- * राजकीय प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग
- * राजकीय निषेधाचे प्रकार
- * आर्थिक कार्यपूर्ती
- * आर्थिक समस्या आणि धोके
- * काही अंधारी क्षेत्रे

